

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ТА АРХІВНИХ ФОНДІВ

Т. В. Міцан
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

КОМПЛЕКС РУКОПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Одним з найважливіших завдань, які постають на сучасному етапі розвитку спеціальних історичних наук перед археографією в контексті вивчення рукописної спадщини України, є наукова реконструкція та дослідження комплексів рукописів, їх ґрунтовний аналіз, адже саме документальна спадщина має непересічне, особливе значення – вона залучає до соціального та наукового обігу нову, досі невідому дослідникам інформацію, що всебічно висвітлює усі етапи й процеси розвитку суспільства в його взаємозв'язках, сприяє вихованню духовності, закладає фундамент розвитку національної самоповаги українського народу.

За словами відомого українського дослідника І.Л. Бутича, з якими не можна не погодитися, документальні матеріали – основа історичних досліджень. Від того, як вони розробляються, залежить подальший розвиток історичної науки, бо тільки введення в науковий обіг нових джерел дає можливість розкрити нові, досі неznані сторони історичного процесу¹.

На сьогодні вивчення архівної спадщини освітніх установ, які завдяки високому науковому, культурно-освітньому внеску в історію України стали помітним явищем в українській культурі, є одним з малорозроблених і, відповідно, перспективним напрямом досліджень джерелознавчого характеру, адже унікальні за змістом, різноманітні за типом і характером писемні джерела з архівних, бібліотечних та музейних зібрань є невід'ємною частиною духовної спадщини українського народу².

Саме тому неабиякий інтерес становить документальна спадщина першого вищого навчального закладу східних слов'ян – Києво-Могилянської академії (далі – КМА), адже розвиток культури і освіти нашої держави XVII – початку XIX ст. значною мірою обумовлювався просвітницькою діяльністю цього навчального закладу. Правдиве відтворення і наукове осмислення історії розвитку та діяльності КМА є одним з важливих напрямів вітчизняної історичної науки в цілому, історичного джерелознавства зокрема.

Матеріали про створення та функціонування КМА сьогодні зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Архівні фонди ІР НБУВ є цінним документальним джерелом, що й досі недостатньо використане у спеціальних дослідженнях з історії духовної освіти України. Серед значного за кількістю рукописного комплексу, який зберігається в ІР, містяться документи, що відображають розвиток системи освіти в Україні від найдавніших часів до сьогодення³.

Історіографічний аналіз наукової літератури свідчить, що проблема реконструкції рукописних документів КМА, якій присвячена публікація, не знайшла окремого спеціального висвітлення в українській історичній науці. В усіх попередніх публікаціях основна увага була приділена дослідженню КМА як освітнього, наукового центру в Україні. Автори на основі історичних документів вивчали історію та діяльність КМА, не ставлячи за мету здійснення аналізу використаних матеріалів. Наукова актуальність та недостатнє вивчення даної проблеми диктують необхідність її подальшого спеціального дослідження. Змістовні, унікальні документи, які стали суттєвою допомогою в створенні майже усіх вищезгаданих праць, заслуговують на особливу увагу, на детальний всебічний аналіз.

Оскільки цілісного комплексу документів КМА не збереглося, встановлення походження, змісту та складу – наукова реконструкція документів в ІР НБУВ, які складають цікавий та унікальний масив, дає змогу визначити повсякденну діяльність Києво-Могилянської академії. Значна кількість матеріалів і документів досі не була залучена до наукового обігу, і це було великою перешкодою в намаганнях повного вивчення історії існування та діяльності Києво-Могилянської академії, а також її внеску в розвиток української культури й освіти. Лише комплексна реконструкція цілісної документальної спадщини як архівної, так і опублікованих наукових

видань за умов об'єднання методик джерелознавчого та бібліографічного аналізу дозволить об'єктивно висвітлити історію документів, їх походження та комплексність.

Досліджуючи документи, які склали рукописну частину фонду бібліотеки КМА, необхідно зупинитися, по-перше, на історії самої бібліотеки, її складі, по-друге, приділити увагу історії комплектування рукописних збірок КМА та надходженню рукописних фондів бібліотеки до ІР НБУВ.

У документальній спадщині КМА збереглося небагато документів, які відтворюють історію існування і діяльності бібліотеки. Однак без вивчення її історії неможливо повністю дослідити історію КМА, адже від рівня укомплектованості бібліотеки, її фондів залежав рівень викладання наук в Академії.

Аналізу історії створення та діяльності бібліотеки КМА присвячена ціла низка досліджень⁴. Ця бібліотека мала світове значення не лише за змістом і складом книг, передусім, вона акумулювала досвід людської думки за декілька століть і була неоціненним скарбом для культури України⁵. Закладена ще при Київській братській школі, бібліотека відігравала значну роль у системі навчання КМА. Поповненням її займалися як ректор і меценати, так і викладачі. Вона містила підручники та книги різної тематики (з філософії, теології, історії, літератури, словесності, математики, медицини, юриспруденції), а також іноземні книги, перекладні та оригінальні праці культурних діячів та ін. У 1786 р. при бурсі М.М. Бантишем-Каменським була створена бібліотека для найбільш бідних студентів, від 1780 р. вона була об'єднана з академічною і налічувала близько 12 тис. томів вітчизняних та закордонних видань⁶. Крім друкованих книжок, бібліотека зберігала значну кількість рукописних матеріалів: переписаних курсів лекцій, творів викладачів, студентів, матеріалів з історії церкви, музичних творів та творів шкільної драми, що використовувалися у діяльності Академії, а також матеріалів диспутів, оригінальних самостійних праць з різних питань.

Окрему групу рукописних матеріалів склали рукописні літописи, хроніки, полемічні твори, праці викладачів. Крім того, зберігалися рукописні богослужбові книги, євангелія, мінеї, житійна література, твори отців церкви тощо. На жаль, ця унікальна бібліотека значно постраждала під час пожеж 1780 р. (9 тис. томів) та 1811 р. (близько 1 тис. видань). Нині в ІР НБУВ зберігаються рукописи викладачів та студентів з різних напрямів та галузей знань,

за деякими даними, понад 600 од. зб., обліковані як у фонді “Літературні матеріали” (ф. І), так і у фонді “Київська духовна академія” (ф. 160), крім того, значна частина перейшла до сформованого у 70-х роках Церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) при КДА (ф. 301).

На сьогодні загальна кількість канцелярських, діловодних документів, що стосуються КМА, складає понад тисячу одиниць зберігання (не беруться до уваги рукописні книги та курси лекцій), які датовані 1615–1817 рр.

Історія зібрання бібліотеки КМА в складі своєї правонаступниці КДА відображає долю багатьох монастирських зібрань України, що переходили з одних рук до інших, доки не осіли у фондах Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ).

Формування національного фонду книжкової спадщини завжди складалося з багатьох чинників, найважливішим серед яких є організація історико-культурних матеріалів, пов’язаних з історичною пам’яттю українського народу⁷. Підтвердженням цьому слугує принциповий підхід фундаторів ВБУ до бібліотеки як до місця, де зберігаються скарби науки та культури, головною метою вони ставили врятування якомога ширшого кола документів, через що у фонди бібліотеки потрапила й певна кількість матеріалів з діловодства та службової діяльності ліквідованих установ⁸.

У 1919 р., відповідно до політики держави, відбувалася ліквідація релігійних центрів і установ та проводилася практика передачі історичних і художніх цінностей релігійних установ у відання Народного комісаріату освіти (далі – НКО). Бібліотеку КДА було передано до Всенародного інституту народної освіти (далі – ВІНО), створеного на основі Університету св. Володимира. До ВІНО перейшов працювати і останній бібліотекар КДА А.С. Криловський. Він розумів унікальність бібліотеки і неможливість її існування у складі ВІНО, тому вважав за необхідне разом з бібліотекою перейти у підпорядкування до ВУАН та ВБУ. Саме А.С. Криловському із залученням Археографічної комісії ВУАН, Археологічного комітету та Комісії старого Києва вдалося домогтися закріплення будинку за ВУАН, що дозволило на багато років залишити бібліотеку КДА у приміщенні Києво-Братського монастиря (далі – КБМ), перетворити його на Подільську філію ВБУ і тим зберегти це унікальне зібрання. Саме до неї у 1923 р. потрапляє бібліотека КДА як окрема її філія, але вже через рік більша частина рукописів була передана

до створеного у 1921 р. при ВБУ відділу рукописів у будинку колишньої міської чоловічої гімназії⁹. Друга частина рукописних матеріалів, переважно колекційних, надійшла до відділу рукописів у 1929 р. Це рішення приймалося урядом УРСР, а також за розпорядженнями ВУАН та адміністрації Бібліотеки¹⁰. Частина рукописів “музейного” відділу бібліотеки КДА була передана відділу рукописів ВБУ разом з рукописними матеріалами з Подільської філії ВБУ 26 листопада 1924 р.¹¹ Отже, фонди КДА опинилися у різних архівосховищах. Ці події висвітлюються у ряді праць¹².

Аналізуючи документи, зазначимо, що досліджувана рукописна збірка документів КДА (КМА) складається з рукописів, вилучених з числа друкованих книжок старої бібліотеки; з окремих церковних, монастирських та приватних збірок або поодиночних рукописів, що в різні часи тим або іншим шляхом потрапили до академічної бібліотеки, і лише звідси з бібліотечними або первісними своїми шифрами – до ЦАМ; з окремих рукописів або зв'язок документів, які можливо спочатку надходили до академічного архіву, а звідси, через бібліотеку до Музею.

Колекційні матеріали КДА щодо історії КМА збиралися різними шляхами, зокрема, й за допомогою Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ), створеного 18 жовтня 1872 р. за наказом Святійшого Синоду при КДА. Воно займалося збиранням, описуванням і виданням пам'яток старовини. У той же час при Товаристві був заснований ЦАМ. ЦАТ і ЦАМ були тісно пов'язані між собою. Головою Товариства за статутом повинен був бути ректор Академії, Музей очолював за первісним статутом бібліотекар Академії. Головуюче положення займало ЦАТ, ЦАМ підпорядковувався Товариству, цим статутом також остаточно впорядковувалася наукова діяльність Товариства і Музею згідно з метою їхнього функціонування.

Як вже зазначалося раніше, комплектування документального зібрання ЦАМ здійснювалося різними шляхами: частина документів була переведена з академічного зібрання (без відчуження їх від академічної власності), частина була подарована Музею різними духовними особами, деякі документи були придбані безпосередньо Музеєм. Уже у 1874 р. у Музеї знаходилося 1177 од. зб., з яких 973 належали Академії, 204 – безпосередньо Музею. Окремий масив складало рукописи Почаївської лаври та деякі інші рукописи з монастирських та особистих зібрань. Усі вони проходили через академічну бібліотеку.

Значний внесок у формування зібрання ЦАМ зробив колишній випускник Академії, архієпископ Литовський, згодом митрополит Московський Макарій (Булгаков). У 1874 р. ним була проведена ревізія КДА, за підсумком якої він відзначив значне скрутне становище, у якому перебували ЦАТ і ЦАМ. У зв'язку з цим Макарій запропонував передати до Музею (щоб поповнити неповну музейну колекцію) цінні рукописи та книги, які зберігалися у монастирях та церквах Київської, Чернігівської та Волинської єпархій. Але через те, що ні ЦАТ, ні ЦАМ не мали статусу державних установ, передача цінних рукописів та книг була здійснена до академічного зібрання КДА. Цим пояснюється те, що між Музеєм, який був частиною бібліотеки та КДА, і бібліотекою не існувало чіткого облікового розмежування документів та рукописів, і на сьогодні вони існують у різних фондах і колекціях. Для відбору рукописів та книг з монастирів була створена спеціальна комісія, серед членів якої були М. Петров, П. Лашкар'єв, І. Малишевський та ін. Працювала комісія протягом 1874–1879 рр., внаслідок чого до Академії надійшли каталоги з Києво-Софійського кафедрального собору, Києво-Михайлівського, Києво-Микільського, Києво-Видубицького монастирів, Києво-Печерської лаври. Сам процес передачі рукописів та книг тривав до початку 80-х років XIX ст., хоча до кінця рукописи та книги так і не були передані Академії і Музею, як зазначали члени Товариства. Загалом всього до ЦАМ до 1877 р. із згаданих монастирів надійшло 1500 рукописів¹³. Надалі ЦАМ також існував за рахунок купівлі та подарунків від викладачів, випускників, ревнителів церкви.

Зібрання рукописів поповнювалося й випускниками КДА: Т.В. Кибальчицем, Ф. Хорошуним, М.А. Шпачинським, Д.К. Вишневським, О.М. Лазаревським та іншими, які передавали рукописні книги та документи з історії КМА і КДА.

Зазначимо, що хоча, з історичної точки зору, КМА і КДА були різними установами, однак створена на базі КМА КДА успадкувала її архів, бібліотеку з архівними та рукописними матеріалами викладачів КМА, курсами лекцій, богословськими творами тощо. Разом з тим за період існування в 1819–1919 рр. створився і власний відомчий архів КДА (ф. 160), а також бібліотека, де зберігалися рукописи студентів та викладачів, матеріали з історії КМА та православної релігії в Україні, її монастирів та церков, а також архівно-рукописна колекція ЦАМ (ф. 301). Усі матеріали КМА і КДА опи-

нилися в архіві та бібліотеці КДА, тісно пов'язаними між собою за походженням.

Основна частина рукописних документів, зібраних у фонді КДА, – колекційна. За складом документів цей комплекс ширший за діловодний, оскільки частина документів потрапила з різних установ вже в XIX ст., під час збирання матеріалів з метою видання “Актів и документов” та написання монографій з історії КМА такими діячами церкви, як М. Булгаков, В. Аскоченський, М. Петров, Ф. Титов та ін. Цим пояснюється значний обсяг копійних документів, що були зроблені в інших архівах під час підготовки публікацій документів.

У своїй сукупності ці документи є комплексною джерельною базою дослідження історії діяльності Академії, що існувала та трансформувалася впродовж значного часу, а також розвитку системи організації документації на прикладі такої освітньої установи, як КМА в XVII – на початку XIX ст. Цей документальний комплекс є віддзеркаленням певного політичного, соціально-економічного та культурного стану України у різні часи, оскільки канцелярський документ фіксує цей стан з достатньою чіткістю, а документи поза-канцелярського походження доповнюють систему канцелярського документообігу.

КМА як об'єкт такого документознавчого дослідження є надзвичайно зручним для проведення реконструкції відсутньої джерельної бази історичних досліджень, а також безпосереднього дослідження історичних процесів та подій, аналізу їх, оскільки подає увесь зріз публічно-актової та діловодної документації в її різноманітності, а також завдяки системі передбачених формою документа посилянь на попередні обставини. Це видається особливо важливим у зв'язку із тим, що документальна база, збережена нині, є комплексним артефактом, який необхідно досліджувати як окремий об'єкт. Важливим методом дослідження, на наш погляд, є класифікація документів, оскільки вона є необхідним елементом подальшого розвитку джерелознавчих досліджень, реконструкції їхнього первинного масиву.

Упродовж двох століть документи зазнавали еволюції як за формою, так і змістом, відбиваючи загальний розвиток державного управління, соціальних стосунків та відношень, науки та освіти. Різноманітним є склад документів за видами: це офіційні правові документи різних верховних влад, зокрема, грамоти, укази, привілеї,

універсали і розпорядження, акти та листи; документи щодо відносин між Академією та різними державними та приватними особами – ордери, промеморії, донесення, рапорти, витяги, записи, цидулки, запити, контракти, чолобитні; діловодні документи – інструкції, розклади занять, списки і відомості; засвідчувальні документи – атестати, квитки, паспорти, біографії тощо.

Значний масив становлять документи щодо діяльності установ, що діяли при КБМ та Академії: бібліотеки (донесення, рапорти, розпорядження, відомості), лікарні тощо. Усі вони сприяли вирішенню питань майнового стану, організації взаємопов'язаних напрямів діяльності КБМ, КМА та освіти, розкриваючи стан та механізм організації функціонування, її особливості.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що на сьогодні виявлено декілька характерних особливостей сучасного стану комплексу рукописних документів КМА.

Зміст документів відображає історичний шлях КМА від створення школи на початку XVII ст. до реорганізації Академії в духовну установу на початку XIX ст. і нерозривно пов'язаний із класом та родовидовими ознаками документів. Періодизація історії створення та функціонування Академії пояснює родовидовий і тематичний склад документів стосовно діяльності КМА в різні періоди, і саме тому хронологічний розподіл документів досить нерівномірний: 85 з них датуються XVII ст., документів першої половини XVIII ст. – 243 од., другої половини XVIII ст. – 497 од. Початок XIX ст. представлений понад 2 тис. документів, організованих у понад 500 справ.

Специфікою комплексу документів КМА є те, що вони, у зв'язку із синкретичним періодом розвитку архівів та бібліотек цього періоду, коли поточні документи зберігалися в канцелярії, а ретроспективні – в бібліотеках, не можуть бути чітко поділені на бібліотечні та архівні об'єкти. Їй досі це властиво сучасним бібліотекам, які збирають не лише манускрипти як колекції оповідних джерел, а й історичні документи, що зміцнює джерельну базу історичних досліджень у галузі діяльності установ і є часткою бібліотечного фондознавства.

Документи, які висвітлюють історію створення та функціонування КМА, збереглися до нашого часу як в оригіналах, так і в створених невдовзі копіях. Для документів ІР НБУВ характерним є значний відсоток копійного матеріалу, передусім, у копіях, зроблених

усвідомлено з метою створення бази для наукових досліджень у 70-х роках XVIII – 20-х роках XIX ст. і пізніше.

Комплекс архівної спадщини КМА в ІР НБУВ складається з документів, зібраних в бібліотеці КДА під час написання історії КМА та підготовки публікацій документів такими видатними діячами та істориками церкви, як: митрополити Євгеній Болховітін та Макарій Булгаков, В. Аскоченський, С. Голубєв, М. Максимович, М. Сумцов, М. Мухін, В. Серебренніков, Д. Вишневський, М. Петров, М. Оглоблин, Ф. Титов та ін.; колекцій документів ЦАМ і документів канцелярії КМА; документів з особових архівних фондів істориків та діячів церкви.

Комплекс документів КМА в загальному своєму обсязі не повно використовувався дослідниками історії цього освітнього закладу. Вітчизняні дослідники переважно використовували документи, які раніше були видані М.І. Петровим та Ф.І. Титовим, і в своїх публікаціях подавали, головне, типові документи. Саме з цієї причини при детальному вивченні комплексу документальної спадщини КМА виявилось, що збереглася величезна кількість матеріалів, які ще досі не залучені до наукового обігу, і саме тому при належному критичному відношенні до джерел, що вивчаються, можна здійснювати дослідження не тільки вузькоспеціальні, але й глобальних проблем історії освіти України за період XVII–XIX ст.

Важливою особливістю є те, що і Києво-Братська школа, і Києво-Могилянська колегія, і Києво-Могилянська академія існували при Києво-Братському училищному монастирі. Саме тому значна кількість документів адресується як власне Академії, так і монастирю. Сама освіта, хоча й мала значною мірою світський характер, все ж таки була частиною духовного навчання та діяльності монастиря. Невіддільність багатьох документів визначила їх включення до складу документів КМА, хоча іноді вони стосувалися, наприклад, майнових питань монастиря, які складають досить численну групу документів.

Поняття документальної спадщини передбачає врахування не лише документів, що залишилися в канцелярії КДА, а й тих, що зберігалися у рукописному зібранні бібліотеки КДА, в різних рукописних зібраннях бібліотек монастирів, церков та церковних товариств і музеїв, в тому числі, Софійського собору, Почаївського, Києво-Печерського, Михайлівського монастирів, Церковно-археологічному музеї. Спадщиною вважаються ті документи, що пов'язані

із діяльністю КМА незалежно від канцелярського та позаканцелярського походження документів.

Крім того, до документальної спадщини КМА відносяться і оповідні джерела (позаканцелярські документи) – магістерські роботи студентів, курси лекцій, твори та рукописні книги з різних галузей знань, що викладалися в КМА (з граматики, поезики, риторики; драматичні твори, твори з філософії та богослов'я, історичні твори, математичні і медичні роботи, праці в галузі економіки та права, музики тощо).

Назви видів публічно-правових (урядово-адміністративних), директивно-розпорядчих документів, що мають відношення до КМА, які фіксують та регулюють різні операції майнового та юридичного характеру, надзвичайно різноманітні (грамоти, універсали, укази, привілеї, листи, ордери, акти, записи). Організаційно-розпорядчу документацію КБМ та КМА щодо організації навчального процесу, представлена у вигляді різних документів, які регулювали освітню діяльність Академії (записи, ордери, донесення, рапорти, витяги, записи, інструкції, розклади занять тощо), неможливо розглядати як джерела без змістового співставлення їх з діловодними документами рекомендаційного, доповідного, протокольного, планово-звітного видів, а також службового листування.

Комплекс джерел з історії КМА, які зберігаються в ІР НБУВ, за кількістю і якістю не поступається масиву вже надрукованих джерел з історії КМА. Він містить у собі важливі дані, що дозволяють значно повніше і глибоко висвітлити історію створення і діяльності цього закладу. У сукупності невидрукована і друкована частини існуючої джерельної бази є досить репрезентативними і дозволяють глибоко вивчити кардинальні проблеми історії КМА. Вони надають науковцям великі можливості для встановлення важливих аспектів походження, функціонування документів, їх взаємозв'язків, типологізації і змістовного наповнення. Досі не залучені до наукового обігу джерела дозволяють також краще оцінити значення існуючих публікацій, правдивість відтворених в них подій.

Документи з історії КМА зберігаються у різних фондах ІР НБУВ. Це, зокрема, фонди “Київська духовна академія” (ф. 160), “Київська духовна консисторія” (ф. 232), архівно-рукописні збірки колекцій рукописів: Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (ф. 301), бібліотеки Софійського собору (ф. 312); бібліотеки Макарія (Булгакова), митрополита Московського (ф. 302),

бібліотеки Університету св. Володимира (ф. VIII). Деякі документи відклася у фондах діячів церкви, істориків та викладачів КДА – Ф.І. Титова (ф. 175), М.І. Петрова (ф. 225), С.Т. Голубєва (ф. 194), а також у ф. I – “Літературні матеріали” та у ф. II – “Історичні матеріали”.

Архівна спадщина КМА всебічно репрезентує статус Академії у різні роки, визнання її з боку польського та російського урядів, української гетьманської влади та козацтва, фіксує розвиток навчальних предметів, фінансовий і матеріальний стан, висвітлює взаємовідносини з іншими установами; є комплексним культурно-історичним явищем, що має велике значення для історичного документознавства, джерелознавства, бібліотечного фондознавства, а також непересічним інформаційним джерелом з історії розвитку Академії від початку створення до поступової трансформації її в російський духовний заклад.

Проведений аналіз свідчить, що саме від рівня використання історичних джерельних комплексів КМА, їх аналізу і повноти, рівня опрацювання, наукової критики і методів використання залежить якість і ефективність історичних досліджень з історії КМА та її внеску в розвиток освіти, переконливо доводить широкому загалу науковців унікальність збережених документів, з'ясовує їх науковий, історико-культурний внесок у національну спадщину України.

¹ *Бутич І.Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – С. 161.

² *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 24.

³ *Мищук С.М., Стоян Т.А.* Фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерело з історії духовної освіти в Україні (загальний огляд) // Рукописна і книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 185.

⁴ *Шарінова Л.В.* З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній Академії // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 22–47; *Сотницьенко П.А.* Бібліотека Києво-Могилянської академії. Філософські джерела // Від Вишенського до Сковороди. – К., 1972. – С. 47–54; *Сотницьенко П.* К історії бібліотеки Києво-Могилянської академії // Історія становлення і розвитку академічних бібліотек : Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 87–114.

⁵ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 71.

⁶ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська Академія. Історія виникнення і розвитку. – К., 1981. – С. 112–116.

⁷ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Указ. пр. – С. 77.

⁸ Там само, с. 180.

⁹ Грецькі рукописи у зібраннях Києва / Укл. Є.К. Чернухін. – К., 2000. – С. 13.

¹⁰ Арх. Ін-ту рукопису, оп. 1, № 40, с. 114.

¹¹ *Шаріпова Л.В.* Указ. пр. – С. 29.

¹² Грецькі рукописи у зібраннях Києва / Укл. Є.К. Чернухін. – К., 2000. – 146 с.; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Указ. пр. – 426 с.; *Шаріпова Л.В.* Указ. пр. – С. 29.

¹³ *Федоренко М.* Діяльність Церковно-Археологічного товариства при Київській Духовній Академії за створення фондів рукописів та стародруків Церковно-Археологічного Музею 1874–1977 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – № 7. – С. 35.